LATIJN IN ROTTERDAM

Correcties en aanvullingen

door DRS. N. VAN DER BLOM

DE mededeling van mejuffrouw B. Geers [1]) te Doorn, oud-secretaresse van mr. Zimmerman, dat deze het is geweest, die de Latijnse spreuken in en aan het Raadhuis heeft bedacht en samengesteld in overleg met professor J. J. Hartman [2]), kan worden aangevuld met gegevens uit de rede van de burgemeester ter opening van het Raadhuis op 4 september 1920. Mr. Zimmerman noemde daar nl. als auteur van de spreuk op de tafel van de voorzitter in de raadszaal professor Hartman, en als de maker van het distichon in de koffiekamer dr. E. Bessem. Mr. Zimmerman zal dus wel de overige moderne spreuken hebben vervaardigd.

Op de samenwerking tussen de beide latinisten Zimmerman en Hartman wijst ook het feuilleton in de N.R.Ct. van 28 december 1920 „Eén preek over meer dan één tekst" [3]). Hartman behandelt daar zeven spreuken, (waaronder zijn eigen vers), die Zimmerman hem ter bespreking had toegezonden [4]). Uit het feuilleton neem ik over de vertaling van QUID LEGES SINE MORIBUS ET FIDES SINE OPERIBUS, daar deze van de mijne [5]) verschilt voor wat het tweede deel betreft. „Wat baten wetten die buiten het innerlijk leven der menschen omgaat, wat het geschonken vertrouwen zoo 't niet uit daden blijkt." Ten aanzien van dit tweede deel merkt Hartman op: „(dit) had kunnen weggelaten worden. 't Is nog eens weer over 'werken, werken, vroeg en laat, heilge plicht van het leven'. Men kan 't zich ook *te* druk maken." Typisch Hartman; zoals trouwens het gehele stuk!

De vertaling van eenzelfde Latijnse tekst door mr. Zimmerman en professor Hartman, waarover mejuffrouw Geers mij schreef [6]), vond ik in Hartman's „Honderd jaar geestelijk leven in den Romeinschen keizertijd", Leiden 1918, p. 51–57. De tekst is de beroemde brief van Plinius de Jongere aan keizer Trajanus over de Christenen, samen met het keizerlijk antwoord. (Plinius Secundus, Epistulae X, 96 en 97). Zimmerman's vertaling was oorspronkelijk verschenen in „De Rotterdamsche Kerkbode". Hartman

noemt zijn naam niet, maar zegt: „...het leek mij wel aardig hier eens tegenover elkaar te stellen het Hollandsch van een in 't Latijn evenzeer als in de practijk des levens ervaren magistraat en dat van den professioneelen latinist."

IN LEGIBUS LIBERTAS [7]) vat kort samen wat Cicero zegt in Pro Cluentio 53, 146: „Legibus idcirco omnes servimus, ut liberi esse possimus", Aan de wetten zijn wij daarom onderdanig, opdat wij vrij kunnen zijn."

De Latijnse spreuken aan het Raadhuis hebben al eerder de aandacht gehad van een classicus. Dr. J. van der Valk, rector van het Marnix-Gymnasium, bracht de destijds gloednieuwe spreuken te pas in zijn lessen, en plaatste ze bijeen in zijn Praktisch leerboek der Latijnsche taal [8]).

Voor wat de scheepsnaam SUUM CUIQUE, Ieder het zijne, betreft, voor de oorsprong zou men, behalve aan de door mij geciteerde tekst bij Cicero [9]), wellicht ook kunnen denken aan de zin, waarmee de Instituten, het Wetboek van keizer Justinianus van 533 na Christus, inzetten: „Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens", De gerechtigheid is de bestendige en voortdurende wil om ieder zijn recht te verschaffen [10])."

De huisspreuk PAX OPTIMA RERUM, tot 1769 aanwezig in Hillegersberg, zou, zo veronderstelde ik, door degene die hem plaatste eerder dan door eigen lectuur van Silius Italicus gevonden zijn in een spreukenverzameling [11]). Achteraf zie ik, dat Vondel de spreuk gebruikte als motto voor zijn Landspel Leeuwendalers. Er is een goede kans, dat de spreuk aan dit spel is ontleend.

Het opschrift van de plaquette in het Gymnasium Erasmianum met de namen van zijn rectoren vanaf 1328 [12]) had ik mede behoren te vermelden, daar het in de verschillende namen van de school de lange geschiedenis van dit onderwijsinstituut resumeert. Het luidt:

„Rectores Gymnasii Erasmiani
antea Scholae Latinae vel Erasmianae
prius Scholae Magnae",

dat is: Rectoren van het Erasmiaans Gymnasium, tevoren Latijnse of Erasmiaanse School, eerder Grote School.

Voor wat Erasmus zèlf betreft: het beeld zal tijdens de troebelen van omstreeks 1672 ondergebracht zijn geweest in de zogen. Stadssteenplaats, de Stadssteenhouwerij aan het Bolwerk bij de

Oudehoofdpoort, om er in 1677 met een nieuw voetstuk uit terug te keren [13]).

Tenslotte het kerkelijk Latijn.

Terwijl ik van de naam van het parochieblad voor het decanaat Rotterdam SURSUM CORDA een weerklank vond in het Protestante Avondmaalsformulier [14]), blijkt de bron te zijn de praefatie van de Mis, waar de priester zegt: „Omhoog de harten", en de dienaar antwoordt: „Habemus ad Dominum", Wij hebben ze tot den Heer.

De scheepsnaam DEO GRATIAS [15]) blijkt specifiek Rooms-Katholiek te zijn. Aan het slot van de Mis, na de „wegzending", het bekende Ite, missa est, spreekt de dienaar Deo Gratias, God zij de dank [16]).

Het devies van de bisschop van Rotterdam luidt:

OMNIA IN LUCE CLARESCUNT,

Alles wordt klaar in het licht.

Deze woorden, mede spreuk van de R.K. Studentenvereniging aan de Economische Hoogeschool Sint Laurentius, zijn ontleend aan de liturgie voor het feest van Laurentius op 10 augustus. Ze komen daar verscheidene malen in voor, o.a. in de antifoon van de tweede nocturne van de derde psalm. Om ze in hun verband te zien, is het nodig het verhaal te kennen van het martelaarschap van deze heilige. Dit verhaal is in ons Jaarboekje op zijn plaats, daar Laurentius eens de naam gaf aan de Laurens en de schutspatroon was van onze stad – verleden, waarmee de keus van het devies door de bisschop in nauw verband zal staan.

Laurentius was aartsdiaken van de kerk van Rome, en had als zodanig het beheer over het archief en het bezit van de kerk. Geldt hij om het eerste deel van zijn taak als beschermer der bibliothecarissen en boekerijen [17]), zijn houding inzake de gelden van de kerk tijdens de christenvervolging van 258 onder Valerianus bracht hem de titel van patroon der armen [18]).

Uit de bronnen, die de teksten leverden voor de liturgie [19]), ziet men, dat de vervolging niet geheel onverwacht kwam. Op de dag dat paus Sixtus II, de bisschop van Laurentius, wordt gevangen genomen, is Laurentius naar de woning gegaan van een geloofsgenote en heeft daar de schatten van de kerk uitgedeeld aan de daar verzamelde arme christenen. Hij geneest er een

blinde door het kruisteken. Op weg naar huis komt hij Sixtus tegen, die de marteldood tegemoet gaat. Laurentius wil met hem sterven en zegt tot hem [20]): „Quo progrederis sine filio, pater? Quo, sacerdos sancte, sine diacono properas? Numquam sine ministro sacrificium offerre consueveras. Quid in me ergo displicuit, pater? Num degenerem probasti? Experire certe utrum idoneum ministrum elegeris, cui commisisti dominici sanguinis dispensationem." Dat is: Waarheen gaat gij zonder uw zoon, vader? Waarheen, heilige priester, haast ge u zonder uw diaken? Nooit placht ge zonder uw dienaar het offer op te dragen. Wat heeft u in mij mishaagd, vader? Hebt ge soms een ontaard zoon waardig bevonden? Beproef althans, of ge een goed dienaar hebt verkoren, aan wie ge het uitdelen van het bloed des Heren hebt toevertrouwd. En Laurentius vervolgt [21]): „Noli me derelinquere, pater, quia thesauros tuos iam expendi, quos tradidisti mihi", laat mij niet achter, vader, want uw schatten heb ik reeds uitgedeeld, die ge mij hebt overgedragen. Het antwoord van Sixtus luidde [22]): „Non ego te, fili, derelinquo ac desero; sed maiora tibi debentur certamina. Nos quasi senes levioris pugnae cursum recipimus, te quasi iuvenem manet gloriosior de tyranno triumphus. Post triduum me sequeris." Dat is: Ik laat u, mijn zoon, niet achter en verlaat u niet; maar een zwaarder strijd is men u verschuldigd. Ik als oud man ontvang de opdracht tot een lichter worsteling, u echter, jong en krachtig als gij zijt, wacht een roemrijker overwinning op den tyran. Na drie dagen zult ge mij volgen.

De prefect van de keizer roept dan Laurentius voor zich. Hij weet, dat de kerk schatten bezit en geld: „Geef aan Caesar, wat ge weet, dat van Caesar is!" [23]) Laurentius stemt toe, en gebruikt het respijt van drie dagen, dat hij heeft bedongen, met overal in de stad de blinden, lammen en armen te verzamelen, die plachten gevoed te worden uit de voorraad van „moeder de kerk" en die hij als beheerder ervan kende [24]). Triomfantelijk herhaalt steeds de liturgie: „Dispersit, dedit pauperibus: iustitia eius manet in saeculum saeculi", hij deelde uit en schonk weg aan de armen: zijn rechtvaardigheid blijft tot in eeuwigheid! – woorden, die stammen uit psalm 112 (R.K. telling 111) vers 9, welke psalm de lof van de rechtvaardige bezingt.

De drie dagen zijn om. Laurentius heeft zijn armen voor de tempel, waar de magistraat zetelt om de christenen, die voor hem

worden gebracht, tot een offer aan de goden te bewegen, in een lange queue opgesteld, en vraagt de prefect naar buiten te komen en te komen zien.

„Spectaculum pulcherrimum:
egena cogit agmina
inopesque monstrans praedicat:
hi sunt opes ecclesiae [25]."

O schouwspel vol van schoonheid! Zie,
hij brengt bijeen der armen schaar
en wijst op de nooddruftigen:
die zijn de schatten van de kerk! [34, p. 256]

Of, in de woorden van Prudentius [26]:

„Hoc est monile ecclesiae,
his illa gemmis comitur,
dotata sic Christo placet,
sic ornat altum verticem."

Dit is het parelsnoer der kerk,[34]
deze juwelen zijn haar tooi,
om deze bruidsschat mint de Heer
zijn bruid, om deze diadeem.

De prefect knarsetandt van woede (ook hier klinkt psalm 112 mee, vers 10: paus Leo zegt „Fremit ergo praedo frustratus": dus knarsetandde de bedrogen rover). Op een rooster laat hij Laurentius langzaam braden. Op weg naar de martelplaats geeft deze blinden het gezicht, „caecos, quos signo crucis illuminavit", blinden, die hij met het kruisteken ziende maakte; onder de indruk daarvan laat zich Hippolytus met nog een ander dopen; een soldaat, in de liturgie Romanus geheten, ziet tijdens de martelingen een schone jongeling, een engel, voor Laurentius staan en vraagt gedoopt te worden [27].

Het gelaat van de martelaar blinkt, als dat van Mozes [28] en van Stephanus [29]; maar slechts de zojuist door Laurentius gedoopten is het vergund dit te zien, de anderen zijn daarvoor

blind [29]). Na een tijd spot Laurentius: „Assatum iam est: versa et manduca!" [30]): het is al gaar, draai het om en eet! Hij sterft, na een vurig gebed voor de bekering van Rome te hebben opgezonden – gebed, dat Prudentius verhoord weet: de „corona" der martelaren, aan Laurentius in de hemel toegekend, is dan ook, zo zegt hij, een „corona civica", de krans die de soldaat wordt uitgereikt, die een Romeins burger het leven heeft gered [31]).

Het martyrologium van Ado vermeldt, dat de keizer (Decius heet hij daar) dreigde: „De gehele nacht zal besteed worden aan uw martelingen", en dat Laurentius toen antwoordde: „Mea nox obscurum non habet, sed *omnia in luce clarescunt*", mijn nacht heeft geen duisternis, maar alles wordt klaar in het licht. Ziehier de woorden van het bisschoppelijk devies, zoals ze in de liturgie van het brevier worden gevonden. Ook hier is weer de bron psalm 112, waar vers 4 luidt: „Voor de oprechten gaat het Licht in de duisternis op" – Laurentius citeerde dus een bijbelwoord. Voor de uitleg daarvan zal men Prudentius mogen aanhalen, die zegt:

„nam Christus ignis verus est:
is ipse complet lumine
iustos..."

want Christus is het ware vuur:
Hijzelf is 't, die met licht vervult
rechtvaardigen...

Hiermee is, meen ik, het devies voldoende belicht, en zijn de liturgische teksten van het brevier voor wie ze eens onder ogen krijgt in hun oorsprong en samenhang enigszins verduidelijkt. [33]).

1) Niet, zoals ik abusievelijk schreef: Geus.
2) Rotterdams Jaarboekje 1958, p. 189.
3) Hierop maakte mr. J. Coert sr. te Rotterdam mij attent.
4) Zie hierover nog dit Jaarboekje p. 102 e.v.
5) Rotterdams Jaarboekje 1958, p. 192
6) Rotterdams Jaarboekje 1958, p. 220, noot 19.
7) Rotterdams Jaarboekje 1958, p. 191.
8) Mededeling van drs. A. de Boer te Rotterdam, oud-leraar aan het Marnix-Gymnasium.
9) Rotterdams Jaarboekje 1958, p. 207.

10) Hierop wees mij, evenals op de bron van IN LEGIBUS, dr. J. W. Fuchs te Den Haag, aan wie ik al eerder de verwijzing naar de oorsprong van enkele spreuken dankte.

11) Rotterdams Jaarboekje 1958, p. 200.

12) Rotterdams Jaarboekje 1958, p. 213.

13) Rotterdams Jaarboekje 1958, p. 198.

14) Rotterdams Jaarboekje 1958, p. 219, noot 7a; vgl. de kaart van J. Blaeu, Toonneel der Steden der Vereenighde Nederlanden van 1649, nummer 59; en de kaart van Balthasar Florisz van Berckenrode van 1626. Deze mededeling dank ik aan de heer C. A. A. de Graaf van Gemeentewerken.

15) Rotterdams Jaarboekje 1958, p. 208.

16) Beide mededelingen dank ik aan Jos ten Berg te Rotterdam.

17) Zo op een mozaïek in het mausoleum van Galla Placidia in Ravenna, dat hem afbeeldt, staande bij een open boekenkast.

18) Zo op een mozaïek in zijn eigen kerk, San Lorenzo fuori del mure te Rome, met de tekst „Dispersit, dedit pauperibus".

19) Als bronnen voor de liturgische teksten zijn vooral belangrijk:
1. Ambrosius (339–397), De officiis ministrorum I, 41 (ed. Krabinger, 1857);
2. Paus Leo de Grote (paus 440–461), Sermo 85;
3. Ado's Martyrologium, niet-authentieke Acta, in de Acta Sanctorum van de Bollandisten aan het slot van het gedeelte, dat over Laurentius handelt, Aug., II, p. 485–532, de pagina's 518 en 519.
Daarnaast moeten als dichtwerken genoemd worden:
1. Prudentius (348–ca. 405), Peristephanon hymne 2 (ed. Lavarenne, Parijs 1951, tekst met Franse vertaling);
2. Ambrosius (of ps.-Ambrosius), Hymne op het feest („in natali": op de geboortedag: zo is men de dag van het sterven van een martelaar in de oud-christelijke kerk gaan noemen) van de heilige Laurentius martelaar. Met de preek van paus Leo opgenomen in Chr. Mohrmann, Annus Festivus, Nijmegen-Utrecht 1935.
Over de betekenis van de liturgie en over de oude liturgieën:
A. Beekman, De cultus van den H. Laurentius, Leuven-'s-Hertogenbosch 1929.

20) Naar Ambrosius.

21) Naar Ado.

22) Naar Ambrosius.

23) Prudentius, a.w., 97 e.v.

24) Prudentius, a.w., 158 e.v.

exquirit adsuetos ali
ecclesiae matris penu,
quos ipse promus noverat.

25) Ambrosius Hymne, 21 e.v.

26) A.w., 305 e.v.

27) Naar Ado.

28) Exodus 34, 29 e.v., Prudentius a.w., 363.

29) De eerste diaken-martelaar, Handelingen 7, 55; Prudentius a.w., 371.

30) Prudentius, a.w., 361 e.v.

31) Naar Ambrosius.

32) Prudentius, a.w. 556. Laurentius is, na Petrus en Paulus, de derde patroon van de stad Rome.

33) De weg naar en in het brevier wezen mij de paters Ten Velde en dr. Sier. Terzake van een tweetal vertalingen van het bisschoppelijk devies, die worden gegeven in „Katholiek Archief" van 27–4–1956, werd mij door de secretaris van de bisschop medegedeeld (brief 31–1–1959), dat geen officiële vertaling bestaat en dat alleen de Latijnse tekst de officiële wapenspreuk is.

34) In zijn 95 stellingen spreekt Luther over de schatten der kerk, waaruit de paus aflaten verleent. Hij doelt daarbij op de zgn. overtollige goede werken. Deze schatten der kerk zijn niet tijdelijk. Het zijn ook niet de verdiensten van Christus en de heiligen, die ten allen tijde zonder de paus het heil bewerken. (59) „Thesauros ecclesie s. Laurentius dixit esse pauperes, sed locutus est usu vocabuli suo tempore", d.i. De heilige Laurantius zeide, dat de armen de schatten der kerk zijn, maar hij drukte zich uit naar het spraakgebruik van zijn tijd." De sleutels der kerk, d.w.z. de macht tot vergeven van zonden, door Christus' verdienste aan haar gegeven, vormen die schatten en voor het vergeven van straffen en vergrijpen is de enkele macht van de paus toereikend (60, 61) „De ware schat van de kerk is het hoogheilig evangelie van de glorie en genade van God" (62), en „deze (schat) is radicaal tegengesteld aan de verdienste (est merito odiosissimus), daar hij van eersten laatsten maakt" (63; vgl. bijv. Matth. 20 : 16).

Zo vinden we Laurentius, behalve in het brevier, ook in de geboorte-acte van het Protestantisme.

De jongste aanwinst voor „Latijn in Rotterdam" heeft mede betrekking op Laurentius en zinspeelt op zijn martelie. Het is het devies van de zojuist opgerichte Stichting De Laurenspenning, die in het leven werd geroepen, nu binnenkort het herbouwde transept van de Laurens in gebruik zal worden genomen en het jeugdcentrum in de onmiddellijke omgeving van de kerk zal worden geopend. De spreuk, vervaardigd door drs. W. G. J. van der Vliet, classicus aan het Libanon-Lyceum, luidt:

ARDENS IPSA FIDES ALIOS INCENDIT IN IGNEM

Een vurig geloof zet zelf weer anderen in vlam.